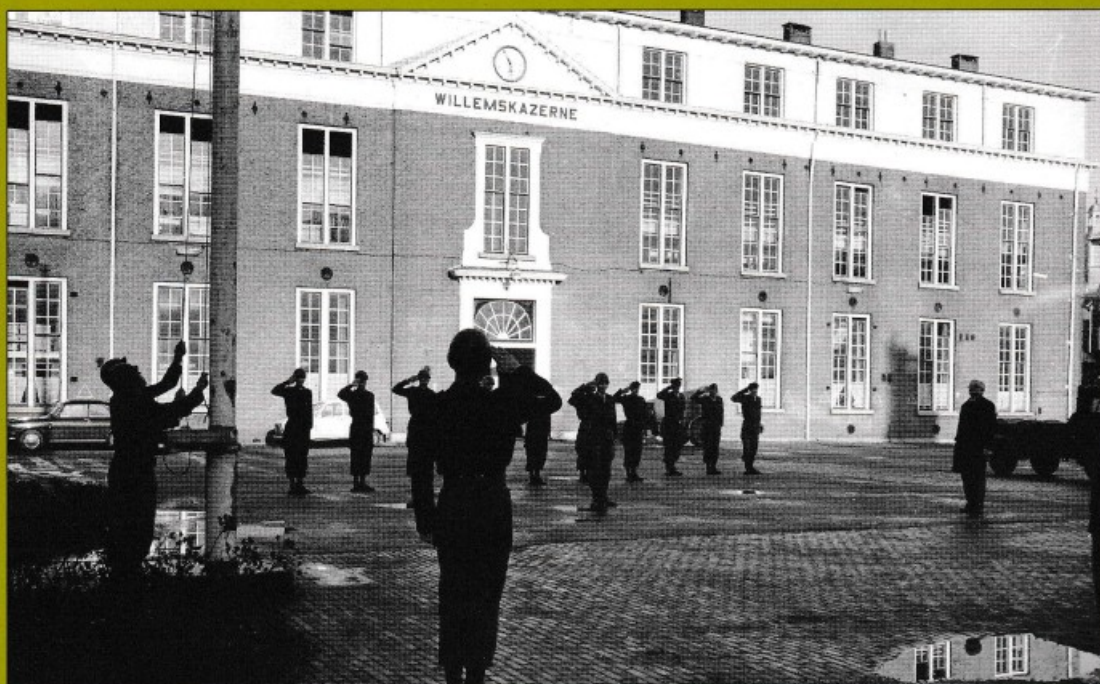

GORCUMSE MONUMENTENREEKS

DE SLEUTEL VAN HOLLAND

Militaire gebouwen in Gorinchem

Jenneke de Jong

Foto omslag: Het strijken van de vlag op 30 november 1967.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Jong, J.A. de

De sleutel van Holland: Militaire gebouwen in Gorinchem / J.A. de Jong. - Gorinchem: Stichting Merewade. - Ill. - (Gorcumse Monumentenreeks; 4) Met lit. opg.

ISBN 90-70544-11-3

Trefw.: vestingen; Gorinchem; geschiedenis / kazernes; Gorinchem; geschiedenis / Gorinchem; krijgsgeschiedenis.

© 1996 Stichting Merewade, Gorinchem

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Woord vooraf

Het belang van de vesting

- Een heerlyk Arsenal
- De Pruisische inval
- Het militaire hoofdgebouw
- De Franse tijd
- Het grote huis van Marquis de Croix
- De afstammelingen van Wilhelm Teil
- De kazerne het Pesthuis
- De afscheiding van België
- De oprichting van een militaire bakkerij

De inrichting van het Kazerneplein

- De Willemskazerne
- De Smakheulkazerne
- De Citadelkazerne
- De bijgebouwen

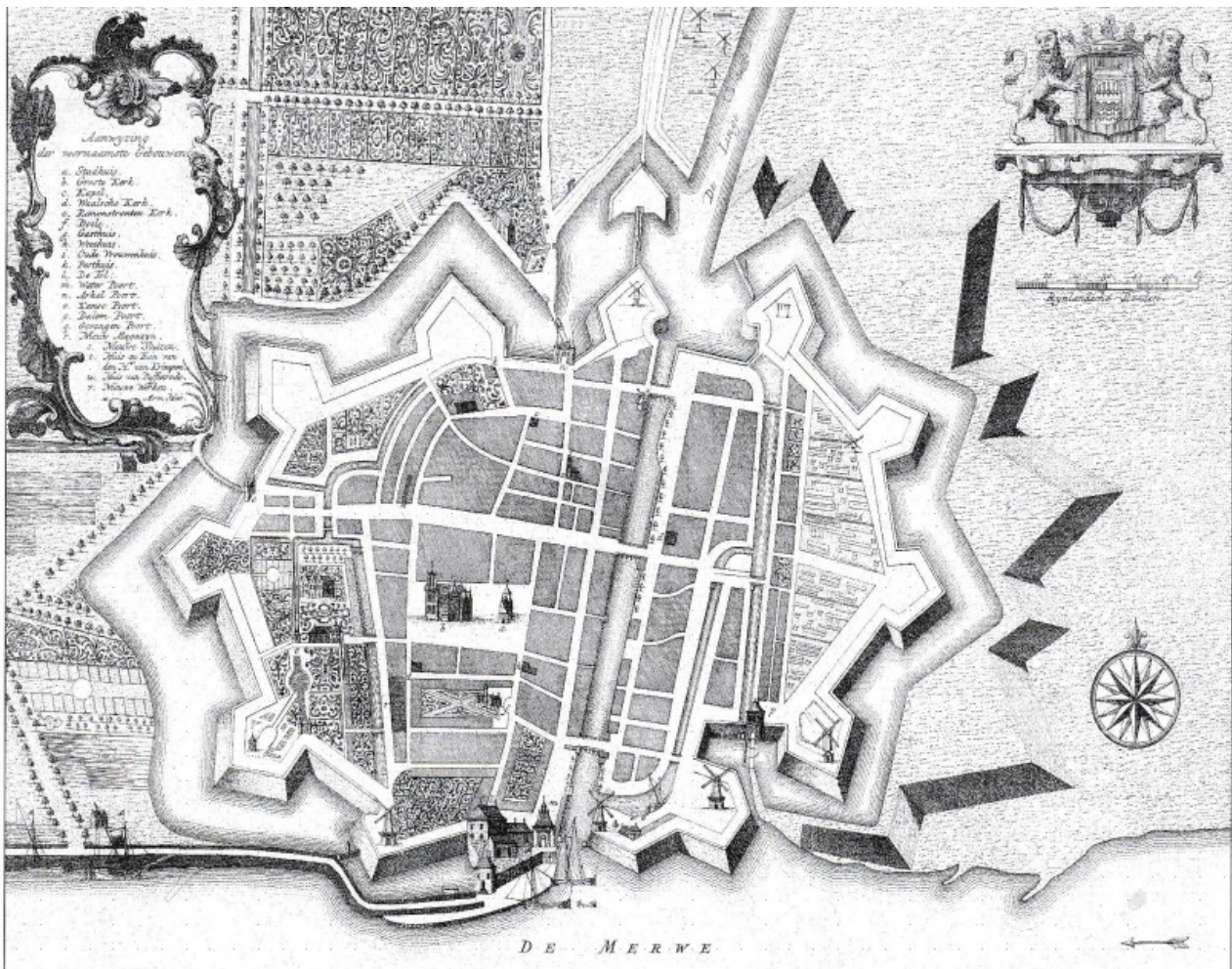
Het leven in de kazerne

- De kazernemeester
- Het onderhoud van de gebouwen
- De trots der natie
- De tehuizen voor militairen

Het slot van een traditie

- De strijd om het behoud van garnizoen
- Het strijken van de vlag
- De open-gaten-politiek
- De monumentenlijst

Overzicht van geraadpleegde werken

Grondtekening van de stad Gorinchem uit 1755 met onder meer het Pesthuis, De Tol en een "Nieuw Magazijn": het Arsenal.

WOORD VOORAF

Tot het einde van de 17de eeuw worden militairen in de Nederlandse vestingsteden ondergebracht in barakken, bomvrije kelders, leegstaande gebouwen, zoals kerken en kloosters, of huizen van burgers, de zogenaamde inkwartiering. Pas in 1685, enkele decennia nadat de huurlegers grotendeels zijn vervangen door staande legers, die permanent inzetbaar zijn, bepaalt Lodewijk XIV dat de infanterie voortaan in kazernes moet worden gelegerd. In Frankrijk en andere Europese landen verschijnen daarop de eerste gebouwen die speciaal zijn bestemd voor de huisvesting van soldaten.

In Gorinchem, waar vanaf het laatste kwart van de 13de eeuw de eerste vestingwerken worden aangelegd, duurt het nog tot 1826 voor de stad de eerste kazerne laat bouwen. Dit ondanks het feit dat de behoefte aan legeringsruimte na de Franse bezetting in 1795, het jaar waarin de defensie een nationaal karakter krijgt, sterk toeneemt. Terwijl elders in het land vele nieuwe kazernes verrijzen, ook in verband met de invoering van de conscriptie - de loting voor de militaire dienst in 1810 -, neemt Gorinchem gedurende de Franse tijd (1795 - 1814) zijn toevlucht tot het huren van particuliere gebouwen, doorgaans eenvoudige pakhuizen en schuren.

De sleutel van Holland gaat over de gebouwen die in het kader van de landsverdediging zijn gebouwd of die in het kader daarvan een rol blijven spelen. Gebouwen die met het oog op de stadsverdediging zijn gebouwd, zoals de wachthuizen aan de poorten en de kruitkelders in de

wallen, komen in *Wallen en poorten*, het volgende deeltje van de Monumentenreeks, aan de orde.

Dat de geschiedenis van de militaire gebouwen in Gorinchem nu in boekvorm verschijnt, is voor een belangrijk deel te danken aan de medewerking waarop ik in de archieven steeds kon rekenen. Wellicht kan dit boekje ertoe bijdragen dat het rijke militaire verleden van de stad, dat inmiddels in 'versteende vorm' lacunes is gaan vertonen, niet in de vergetelheid raakt.

Dordrecht, maart 1996

Jenneke de Jong

HET BELANG VAN DE VESTING

'Men behoeft de geschiedenisboeken over Gorinchem maar op te slaan en men zal getroffen worden door het feit, dat vrijwel alle belangrijke gebeurtenissen, die onze vaderlandse geschiedenis markeren, zich mede op het territoire van onze oude stad hebben afgespeeld". Mr. L.R.J. ridder van Rappard in 'Aantreden'.

Hoewel eerst met de komst van de Fransen in 1795 de defensie een zaak van de rijksoverheid wordt, kan de Unie van Utrecht in 1579 worden beschouwd als het begin van de landsverdediging. Het Staatse leger, dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog wordt opgericht, bindt na dit verbond de strijd aan tegen de Spanjaarden en de Staten van Holland zorgen ervoor dat steden, zoals Gorinchem, waar de omwalling erg verouderd is, hun vestingwerken versterken.

Als vervolgens bijna een eeuw later, in 1672, de legers van Lodewijk XIV dankzij inundaties worden teruggedrongen, wordt daarmee ook de grondslag van het verdedigingssysteem gelegd.

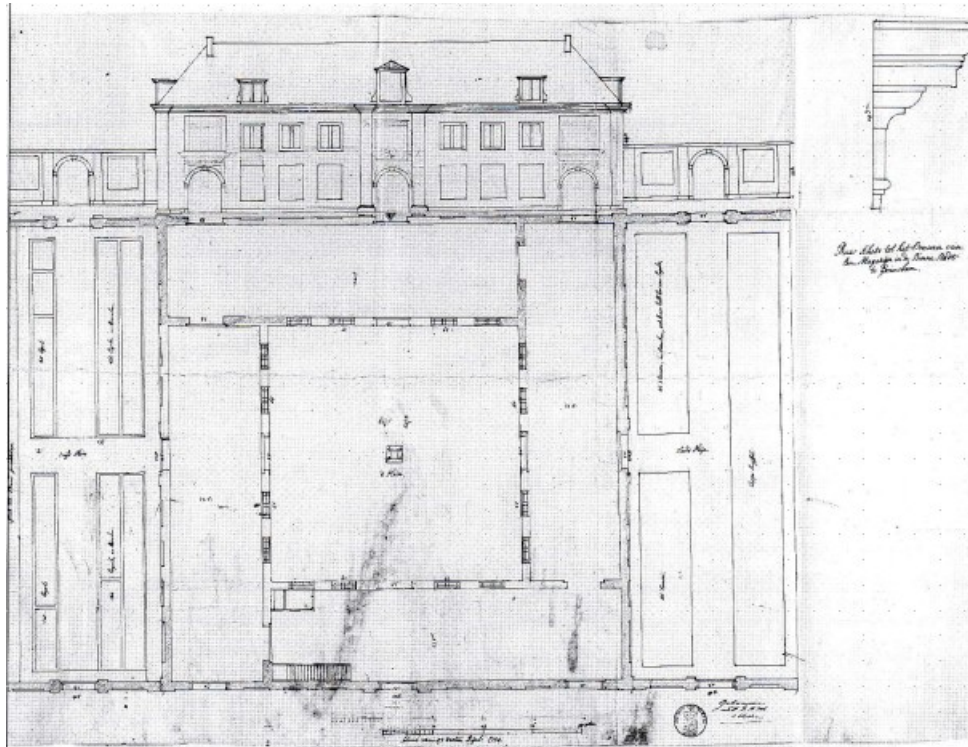
De Hollandse Waterlinie, waarvan Gorinchem samen met Woudrichem en Loevestein deel gaat uitmaken, wordt een van de belangrijkste verdedigingslinies van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

De waterlinies kunnen echter niet verhinderen dat de Franse legers in 1795 nogmaals de Nederlanden binnenvallen. Deze keer wel met succes. De Franse tijd betekent meteen het einde van het Staatse leger. Van dat leger is dan al niet veel meer over, want in de 18de eeuw is het, met name na de Vrede van Utrecht in 1713, fors ingekrompen. Niettemin ligt er vanaf de tweede helft van deze eeuw te Gorinchem vrijwel voortdurend een regiment infanterie in legering en worden er gedurende de nadagen van de Republiek in een groot aantal vestingsteden arsenalen en wachthuizen opgericht. In 1755 verrijst, op kosten van de Staten van Holland, het inmiddels één na oudste militaire gebouw van Gorinchem.

Een heerlyk Arsenal

In 1753 besluiten de gecommitteerde raden, die onder meer belast zijn met het toezicht op het krijgswezen per gewest, om in de Boerenstraat een magazijn te laten bouwen voor de opslag van munitie. Eén jaar eerder is voor dat doel al de Lingewacht gebouwd, op de hoek van de

Blauwe Torenstraat en de Vijfde Uitgang*. Dit magazijn biedt echter nog onvoldoende ruimte en wordt bovendien niet erg veilig geacht in geval van een belegering.

Ruwe schets van het Arsenaal uit 1754 (foto Algemeen Rijksarchief).

Het nieuwe magazijn, ook wel Arsenaal of Tuighuis genaamd, wordt gebouwd door Pieter Roomer naar een ontwerp van Jan Philip Prevost, de controleur-generaal van 's Lands werken en fortificatiën. Als het in 1755 gereed is, vervaardigt Adriaan van der Hart de nodige rekken voor snaphanen, pieken, zeisen en rondstokken. Op de pleinen ten noorden en zuiden van het Arsenaal worden voorts nog rekken voor piramides met "sware calliber van cogels" geplaatst, rekken voor "bomben", alsook een zestal kanonnen die als stootpaal dienen.

Het gebouw moet destijds indruk hebben gemaakt, want Louis Franfois Krayenhoff noemt in zijn *Korte historische en geographise beschrijving des aerdkloots*, een boek uit 1757 waarin hij maar liefst de gehele wereld beschrijft, Gorinchem "met een heerlyk Arsenal".

De voorgevel van de Hoofdwacht. Het dak is een zogenaamd schilddak; het bestaat uit vier schuine vlakken. In het fronton, de driehoekige bekroning in het vooruitspringende deel van de gevel, is het wapen van Holland opgenomen. De galerij op de begane grond toont drie rondbogen en twee boogvensters. De boogvensters en het wapen ontbreken aan de Hoofdwacht van Brielle (foto van het Algemeen Rijksarchief van een tekening uit 1854 door ingenieur J. Carsten).

* Op deze plaats stond vanaf 1603 een magazijn van het Hoogheemraadschap van het Land van Arkel. Dit magazijn kreeg in 1704 een militaire bestemming als wachthuis en werd wegens zijn locatie aan de Linge, Lingewacht genoemd. Wellicht mede omdat het nieuwe magazijn uit 1752 ook Lingewacht werd genoemd, is tot voor kort ten onrechte aangenomen dat de huidige Lingewacht uit 1603 dateert.

Geschiedschrijver H.A. van Goch noemt het Arsenaal in *Van Arkel's oude veste* "hecht en wel doortimmerd" en "een reclame voor den achttiende-eeuw- schen bouw". Overigens voegt hij daar nog aan toe dat het een gebouw "zonder eenig uiterlijk schoon" is.

De Pruisische inval

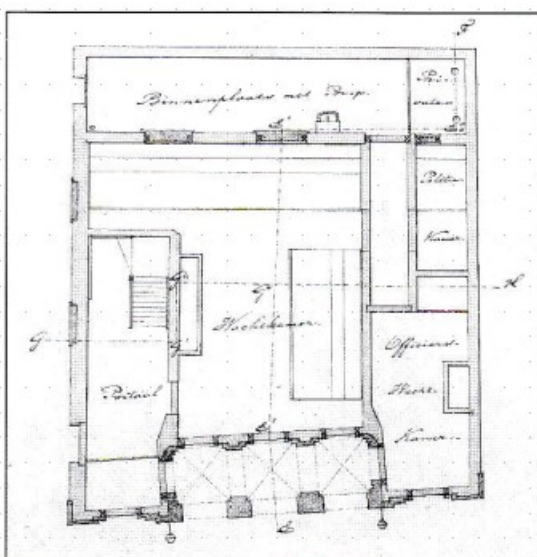
Naar aanleiding van de toenemende spanning tussen de Patriotten en de Prinsgezinden sturen de patriottisch gezinde regeerders der stad Gorinchem in de zomer van 1787 een brief aan de Staten van Holland met daarin het verzoek om 's Lands magazijn (het Arsenaal) van munitie te voorzien. Tegelijkertijd uiten zij hun "zorgelijke bedenkingen" over de onbeschermd staat waarin de stad op dat moment verkeert, aangezien, zo schrijven ze, Gorinchem moet worden beschouwd als "de voormuur der Provincie" en derhalve de eerste aanvallen te wachten heeft.

Kolonel Alexander Philip van der Capellen, die kort daarop opperbevelhebber wordt, ziet eveneens het belang van de vesting in. Hij noemt deze op zijn beurt "de sleutel van Holland", woorden die doorgaans aan Napoleon worden toegeschreven*. Door de ongeoefendheid van de soldaten die hem ter beschikking staan, is hij echter niet in staat om Gorinchem te verdedigen tegen de door stadhouder Willem V te hulp geroepen Pruisen. In de nacht van 16 op 17 september valt Gorinchem, inderdaad als eerste bolwerk. Vele Patriotten vluchten vervolgens naar Frankrijk, maar in 1795 keren ze met de Franse Revolutielegers terug.

Het is in deze tussenliggende periode, waarin de Prinsgezinden weer de macht krijgen, dat het Arsenaal aan de zuidzijde wordt uitgebreid met een dubbele affuitloods. In 1789, het jaar van de Franse Revolutie, wordt de loods, waarin onderstellen van kanonnen komen te staan, gebouwd, evenals een stenen muur, die het plein tussen de affuitloods en het Arsenaal scheidt van de Boerenstraat. Bovendien kiezen de autoriteiten in Den Haag in deze tijd een voornamere plaats uit voor de Hoofdwacht, het huis van waaruit de wachtdiensten bij de poorten worden geregeld.

Het militaire hoofdgebouw

Het huis genaamd Keulen, op de hoek van de Groenmarkt en de Tinnegietersteeg, dat vanaf 1712 dienst doet als Hoofdwacht, ligt volgens de autoriteiten te achteraf voor zijn bestemming. In 1790 worden daarom twee huizen aan de Grote Markt opgekocht voor afbraak. Johannes

De begane grond van de Hoofdwacht met een wachtkamer voor 20 à 25 soldaten en een wachtkamer voor officieren. De politiekamer diende als arrestantenlokaal (foto van het Algemeen Rijksarchief van een tekening uit 1854 door ingenieur J. Carsten).

van Westenhout (1754 - 1823), opzichter van 's Lands fortificatiën, is waarschijnlijk de architect van de nieuwe Hoofdwacht. Hij was een leerling van F.L. Gunckel, de architect van de voormalige Tweede Kamer en het Haagse Binnenhof, en ontwierp in 1789 de Hoofdwacht van Brielle. Als de Gorinchemse Hoofdwacht, die in vergelijking met de Hoofdwacht van Brielle een iets statiger aanzien heeft, eind 1792 af is, toont de commissaris van de grote fortificatiën zich uiterst tevreden.

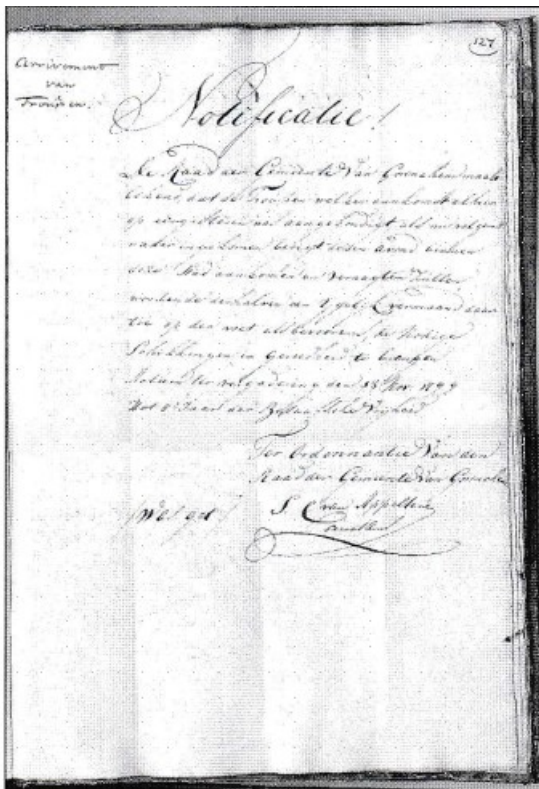
Hij schrijft: "De nieuwe Hoofdwagt op de Groote Markt hebben wij met genoeg opgenomen". Hij spreekt verder van een "zeer solide 't samengesteld" en "wel geëxecuteerd" bouwwerk.

* Overigens blijkt uit *Beschrijvinge der stad Gorinchem en Landen van Arke!* van Cornelis van Zomeren dat Gorinchem reeds in 1454 bekend stond als "een sleutel des Lands".

De Franse tijd

Mede dankzij de vorst in januari 1795 is het voor de Fransen een koud kunstje om de Republiek binnen te vallen. Inundaties kunnen nu geen uitkomst bieden. Gorinchem geeft zich over op 20 januari, na twee dagen strijd. Hoewel een deel van de bevolking vrijheid, gelijkheid en broederschap verwacht, blijkt de aanwezigheid van Fransen al snel een zware belasting, zowel voor de burgers, die de Franse soldaten moeten huisvesten, als voor de stedelijke kas.

In 1808 beklagt het stedelijk bestuur zich bij de minister van Oorlog van Het Koninkrijk Holland over de "jammerlijke wijze" waarop de stad "is verarmd en uitgeput geworden". Dringend verzoekt men de minister om niet langer troepen naar Gorinchem te zenden.

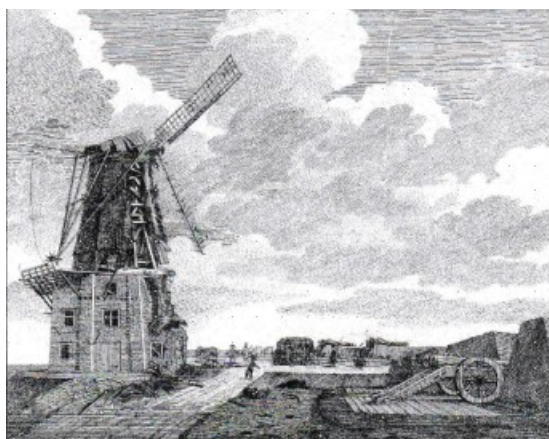

De stad bezit dan immers nog geen kazernes, zodat allerlei gebouwen, zoals het (voormalige) Groothuis in de Molenstraat, tegen enorme prijzen moeten worden gehuurd van particulieren. De vergoedingen die de stad hiervoor krijgt van het centraal bestuur blijken dikwijls onvol-doende en de uitbetalingen lopen nogal eens vertraging op.

Ernstiger wordt de situatie tijdens het bijna drie maanden durende beleg van 1813 - 1814. De Fransen, die overal in het land het veld moeten ruimen, verschansen zich met uiteindelijk zo'n 6.000 man in de vesting Gorinchem. Dit betekent dat burgers, acht tot soms zelfs twintig manschappen in huis krijgen.

Om de inwoners van de stad op de hoogte te brengen van de komst van troepen, werd een aankondiging als deze voorgelezen vanaf de pui van het stadhuis.

Behoeftigen zijn evenwel van inkwartiering ontheven, maar die worden dan ook, zoals D. de Graaff in *Beleg, bombardement en overgave van Gorinchem* opmerkt, "weenende, klagende, en schreiende, met hopen de poorten uitgedreven".

De Pelmolen, een van de gebouwen die tijdens het beleg van 1813 - 1814 werden verwoest. Op 30 januari 1814 viel er om 9 uur 's morgens een bom in de kruitkisten op de Pelwal. Omdat deze zo'n 2.500 pond buskruit bevatten, was de uitbarsting volgens schrijver D. de Graaff "zoo geweldig, dat de geheele stad schudde".

Ook de gebouwen krijgen het in deze maanden zwaar te verduren. In de nacht van 29 op 30 januari valt er een bom in het Arsenaal, dat op dat moment rijkelijk is voorzien van brandstoffen. Enkele haastig toeschietende werklieden weten de brand evenwel te blussen. "Ware de vlam doorgebroken (...)", schrijft nogmaals De Graaff, "dan was gewis onze stad onherstelbaar verloren geweest".

Op 20 februari 1814 verlaten de Fransen de stad. De sleutels van de vesting worden die dag, op een wit satijnen kussen, overgedragen aan majoor Klinckowström, de commandant van de opnieuw zegevierende Pruisen.

Het grote huis van Marquis de Croix

De aanleiding om het Groothuis als kazerne in gebruik te nemen, is in 1797 de aankomst van vier Franse compagnieën. Een kapitein deelt mee "dat de troupen geenzints de kazernen betrekken zouden zo lange dezelve op den te- genwoordigen ongeschikten voet zouden zijn ingerigt". Om de burgers te behoeden voor "den verdrietigen last der inkwartiering" besluit het stedelijk bestuur daarop een "zeker ledig huis", dat Groothuis wordt genoemd vanwege zijn afmetingen, in te richten tot kazerne*. In 1809 koopt de stad het Groothuis van Marquis de Croix, "omdat het gemelde gebouw genoegzaam de eenige goede casern is". Hiermee wordt het Groothuis als eerste kazerne eigendom van de stad.

* Het is niet bekend hoe oud en hoe groot dit gebouw was. Er bestaan geen afbeeldingen van.

De afstammelingen van Wilhelm Tell

Schwizer Regiment No. 32.
 Dienst der onder-Officieren en verders manschappen welke sijn geleverd, en
 perlede welke sijn gesteld geweest, in het garnizon door plaats, gedurende de
 maanden *Januarij, Februarij, Maart, 1821.*

Rang	1821			1820			1819			1818		
	Officieren	Manschap	Totaal	Officieren	Manschap	Totaal	Officieren	Manschap	Totaal	Officieren	Manschap	Totaal
1	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
2	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
3	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
4	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
5	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
6	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
7	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
8	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
9	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
10	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
11	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
12	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
13	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
14	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
15	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
16	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
17	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
18	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
19	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
20	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
21	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
22	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
23	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
24	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
25	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
26	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
27	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
28	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
29	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
30	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
31	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Bijvoegen de Totaalen over				Totaal				Totaal				
				Officieren				Manschap				
				212				518				
				112				268				
Totaal geheel				324				786				

Totaal geheel 324 786
 Goedgekeurde door den onderofficier.
 Kommanderende Officier van het garnizoen. *Apollon*
 Te *Januarij, 1821*

Een bijlage van een zogenaamde monsterrol met betrekking tot het 1e bataljon van het Zwitserse Regiment no. 32. Uit deze lijst valt op te maken hoeveel onderofficieren, soldaten en vrouwen er van dit regiment gedurende de periode januari tot en met maart 1821 in Gorinchem gelegerd zijn geweest. Ook staat vermeld het aantal gebezigde 'halve fournituren: de hoeveelheid knopen en banden, die als reserve is gebruikt voor de afwerking van militaire kleding.

Omdat het Staatse leger in 1795 is opgeheven, moet er in 1814 haastig een nieuw leger op de been worden gebracht. Van 1814 tot en met 1829 maken Zwitserse troepen deel uit van de uit vrijwilligers bestaande staande armee van Willem I, die in 1815 koning van Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden wordt. Gedurende deze gehele periode ligt ook te Gorinchem vrijwel voortdurend een regiment Zwitsers in garnizoen. Ze worden aanvankelijk met name gehuisvest in het Groothuis en in De Tol, het huis waar van 1598 tot 1795 tollenaars woonden en waar gedurende de Franse tijd opperbevelhebber J. Victor Moreau zijn woning had. Eind 1814 wordt het "zeer convenabel" geacht voor de legering van troepen. In werkelijkheid zal het een van de meest beklagde kazernes worden. De Zwitsers vinden er om te beginnen een voor hun gezondheid slecht onderkomen.

In maart 1819 arriveert het 2e Bataljon van het Regiment Zwitsers no. 32. In verband daarmee worden de vertrekkende troepen van de Hoofdwacht ingericht tot theorielokaal voor (onder)officieren en als werkplaats voor kleermakers. Van het regiment is namelijk ook het depot aanwezig, zodat Gorinchem tevens de plaats is waar troepen worden gekleed, geoefend en verzameld. Het regiment ligt overigens nog maar nauwelijks in garnizoen of politiedienaren betrappen onderofficieren in de plaatselijke herbergen op het ronselen van soldaten voor hun korpsen. Onderzoek wijst uit dat veel manschappen, wegens leeftijd, staat van dienst of

nationaliteit, niet in het bataljon thuishoren. De conclusie is dat het regiment, dat bij oprichting was voorgedragen als zijnde samengesteld uit afstammelingen van Wilhelm Teil, befaamd door trouw, braafheid en moed, "eene vereeniging is geworden van het schuim van bijna geheel Europa". Bij het afscheid op 1 december 1829, tien jaar later, tonen de burgemeester en de wethouders zich gunstiger gestemd. Zij geven te kennen dat het (inmiddels gezuiverde) regiment zich "door orde en krijgstucht" heeft onderscheiden en zal worden herinnerd "als een voorbeeld van betamelijk gedrag".

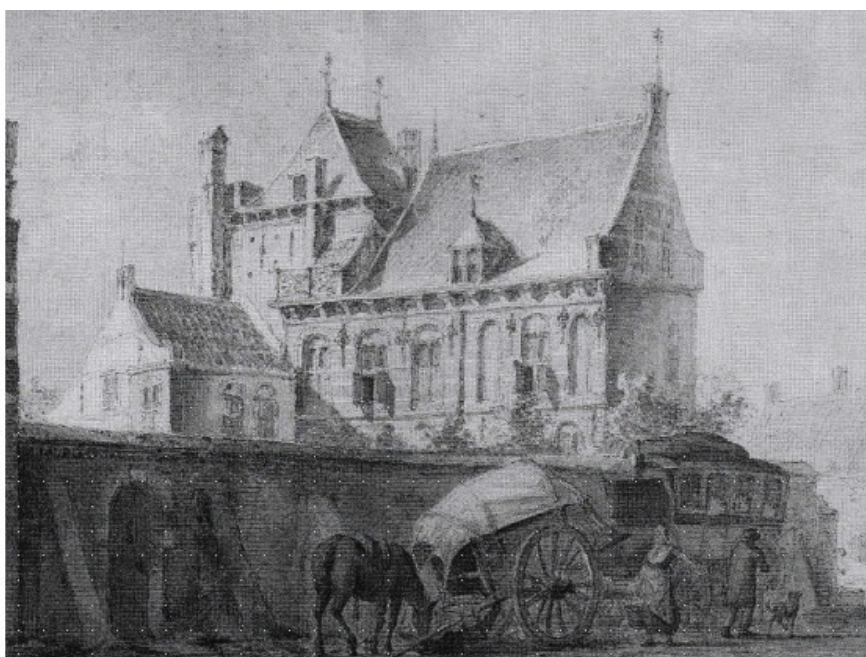
De kazerne het Pesthuis

Als vlak na de aankomst van het Zwitserse regiment in 1819 opnieuw versterkingen uit Zwitserland worden verwacht, vervult dat de wens van het stadsbestuur, maar het veroorzaakt ondertussen "niet weinig zorgen en bemoeienissen". Er zijn dan reeds 750 manschappen aanwezig (waarvan 216 in het Grootshuis verblijven en 150 in De Tol) terwijl er slechts ruimte is voor 600 man en het garnizoen nog tot 1.000 man uitgroeit. Het bestuur van de stad besluit dan om op eigen kosten het krankzinnigenhuis in de Katerstraat om te bouwen voor zo'n 400 soldaten.

De kazerne wordt vervolgens Pesthuis genoemd, hoewel dit gebouw alleen tussen 1602, het jaar van de bouw, en 1681, het jaar waarin er voor het eerst krankzinnigen worden verpleegd, als zodanig fungeerde.

Als aannemer Francois Zoutekouw de nieuwe vleugel van het Pesthuis in oktober 1819 oplevert, neemt Hendrik Groeneveld de gelegenheid waar om de burgemeester te verzoeken een kazerne in de Oude Lombardstraat, die grenst aan zijn posthuis in de Westwagenstraat en eigendom is van de heer R. Rom, te ontruimen. De aldaar gelegeerde soldaten vermaken zich namelijk met het beledigen van postiljons, dusdanig dat hij dagelijks stoornis ondervindt in de "uytoeffening zijner amptspligten".

De meeste door de stad gehuurde kazernes worden echter pas ontruimd als in 1827 de Willemskazerne in gebruik wordt genomen. Alle verouderde magazijnen verliezen dan eveneens hun militaire functie; de inventaris ervan verhuist naar De Tol. Het Pesthuis behoudt zijn militaire bestemming, zij het niet als kazerne. In 1827 gaat het dienst doen als infirmerie: een ziekenhuis voor militairen.

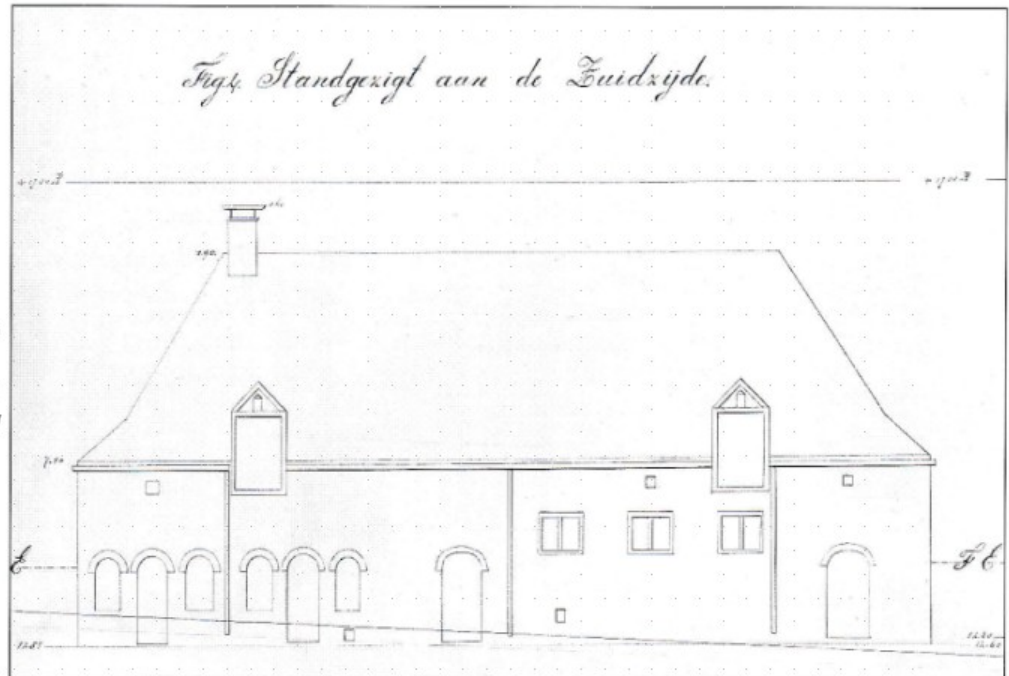

De Tolsteeg met paard, wagen en postkoets en op de achtergrond De Tol (geaquarelleerde potloodtekening uit 1827 door J. Jelgerhuis).

De afscheiding van België

Na het vertrek van de Zwitsers blijft Gorinchem niet zonder garnizoen achter. Door het uitbreken van de Belgische Opstand in 1830 verkeert de stad tot 14 juni 1839 in staat van beleg. De grenzen die België afscheiden van Nederland worden weliswaar al in 1831 vastgesteld, maar koning Willem I aanvaardt deze niet, zodat de oorlogsdreiging tot het vredesverdrag in 1839 voortduurt.

De Lingewacht dient in 1830 als artillerie-laboratorium: er worden "munitie van Oorlog" en ernstvuurwerken vervaardigd. Vanwege de gevaarlijke locatie, het gebouw ligt onder meer in de nabijheid van enkele bastions waar gedurende de Belgische Opstand grote hoeveelheden buskruit liggen opgeslagen, verhuist het laboratorium begin 1831 naar de Kolfbaan, een gebouw dat aan de Nieuwstad ligt. De eigenaars ervan: leden van de Grootte Sociëteit, bieden hun verblijf door de buitengewone omstandigheden "met liefde" aan en "zonder genot van eenige huur"

(foto Algemeen Rijksarchief van een tekening uit 1857 door ingenieur J. W. Conrad).

Het zwaartepunt van de militaire acties ligt niettemin in de jaren 1830 en 1831. 1830 is zelfs een topjaar in de garnizoensgeschiedenis van Gorinchem. Alle records worden gebroken als in de laatste vier maanden van dit jaar meer dan 60.000 militairen Gorinchem bevolken, althans, volgens het gemeentebestuur. Van Goch noemt een getal van rond de 30.000, waarschijnlijk omdat hij troepen die op doortocht waren en voor enkele nachten bij de burgers onderdak vonden niet meerekende.

Voor de burgers breken met de Belgische Opstand gouden tijden aan, zij het wellicht tegen wil en dank. In ieder geval klaagt generaal-majoor H. Muller over de overdreven huurwaarden die zij vragen, terwijl enkele jaren daarvoor veeleer geklaagd werd over ingezetenen die hun deuren gesloten hielden voor militairen.

De grote bezetting blijkt voor de gezondheid van de soldaten echter niet bevorderlijk. In de overvolle kazernes, die ook nog regelmatig worden bevolkt door wandluizen, heersen allerlei besmettelijke ziektes. Om het besmettingsgevaar in te dammen, gaat de Lingewacht, na ontruimd te zijn als artillerie-laboratorium, samen met het Pesthuis dienst doen als militaire ziekeninrichting.

Als in 1832 ook nog cholera uitbreekt, gaat De Tol eveneens als ziekenhuis fungeren. Tijdelijk, want in 1833 krijgt het gebouw weer zijn vroegere bestemming als kazerne en bergplaats. Dit ondanks het feit dat De Tol inmiddels oud, bouwvallig en ongezond is. Een gewermaker, die er zijn werkplaats heeft, klaagt geregeld over de vochtigheid die zijn gezondheid en de geweren aantast. De opperbevelhebber schrijft in 1839 op zijn beurt dat De Tol dermate slecht is dat

herstellingen wellicht beter achterwege kunnen blijven "uit vreeze voor erger". De militaire functie van het gebouw als bergplaats is dan overigens net uitgebreid, want in 1838 bouwt aannemer J.W. de Groot twee affuitloodsen in de tuin van De Tol.

De binnenplaats van De Tol met zicht op de twee affuitloodsen aan de Tolsteeg (foto gemaakt tijdens de Tweede Wereldoorlog toen de Duitsers de loodsen gebruikten als paardenstallen).

De oprichting van een militaire bakkerij

Op 11 maart 1834 worden de broden, die in de bakkerij van Martinus Vervat aan de Vismarkt zijn gebakken voor de korpsen, afgekeurd en in beslag genomen. Onderzoek wijst uit dat elk brood zo'n tweeënhalve ons te licht is en ten minste vier à vijf dagen oud. Een boete van 50 gulden "ten behoeve van den armen" is voor de bakker het gevolg.

De oorspronkelijke noordgevel van de militaire bakkerij (tekening uit 1951).

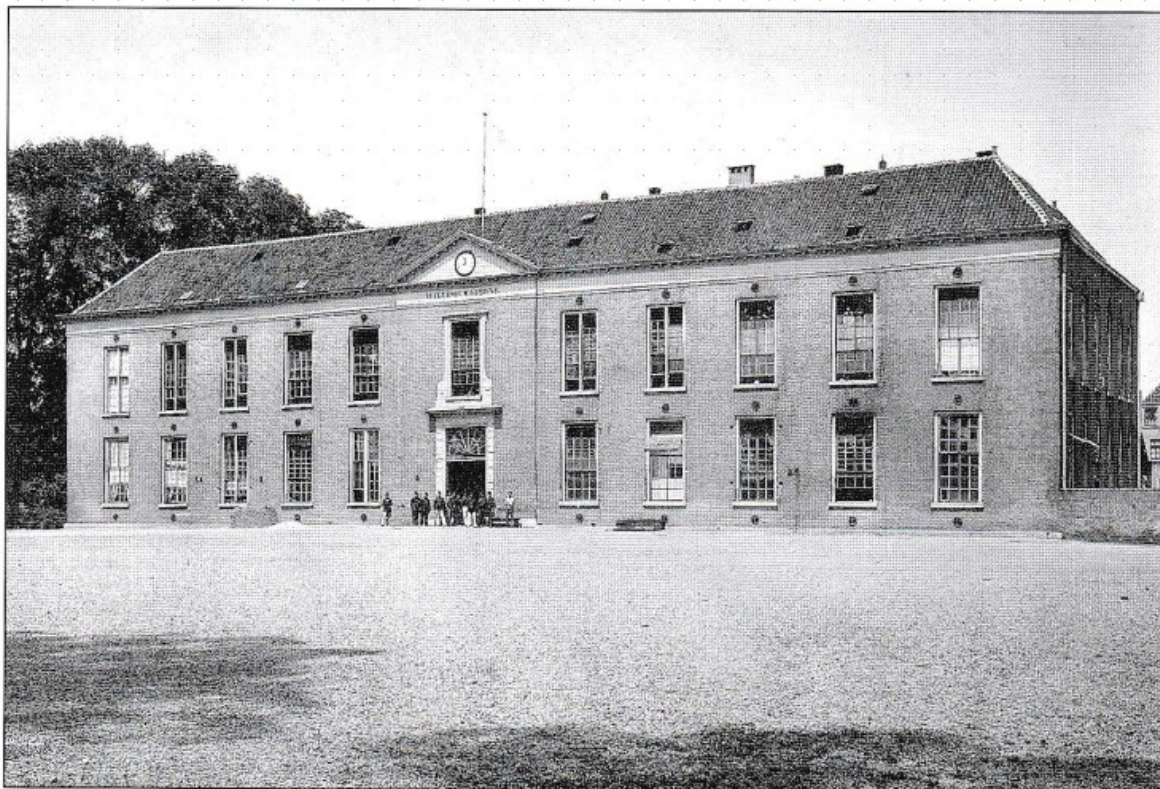
Herhaalde klachten over de kwaliteit van het 'munitiebrood' leiden er uiteindelijk toe dat het Departement van Oorlog voor eigen rekening het brood wil doen bakken en de gemeente verzoekt om het terrein ten noorden van het Groothuis beschikbaar te stellen voor de bouw van een bakkerij in de Revetsteeg. Op 27 september 1837 wordt de bouw ervan aanbesteed. De gemeente draagt eenderde van de in totaal 12.000 gulden kosten. Een en ander op voorwaarde dat de bakkerij eigendom van de stad blijft en in de hoop dat het nieuwe militaire gebouw een talrijk en duurzaam garnizoen in de toekomst zal garanderen.

DE INRICHTING VAN HET KAZERNEPLEIN

'Buiten de kazerne kan men wel burgers leeren soldaatje spelen, maar soldaten vormt men slechts in de kazerne.' W.C. Schonstedt in *De Nederlandsche infanterie*'.

Tussen 1840 en 1860 bezuinigt de rijksoverheid op defensie. Het stadsbestuur stuurt in deze periode lange brieven naar het Ministerie van Oorlog, waarin herhaaldelijk wordt verzocht om een vermeerdering van garnizoenen en steevast wordt gewezen op de grote opofferingen welke de stad zich heeft getroost door de bouw van de Willemskazerne. Deze kazerne, een infanteriekazerne, biedt dan nog ruimte aan zo'n 900 manschappen.

In de tweede helft van de 19de eeuw groeit Gorinchem uit tot een garnizoensplaats voor de vestingartillerie. Het element infanterie, dat tot 1840 overheerst, neemt steeds meer af. Het gevolg hiervan is dat het Rijk in 1862 De Tol laat verbouwen tot artillerieskazerne. Pas vanaf dat jaar komt De Tol te boek te staan als Tolkazerne. Ten slotte verrijzen er nog twee rijksgebouwen rond het Kazerneplein, namelijk de Smakheulkazerne en de Citadelkazerne. Beide gebouwen moeten vooral de overbevolking in de naar Willem I vernoemde kazerne tegengaan.

De Willemskazerne in oorspronkelijke staat. De kap, een schilddak, werd in 1906 vervangen door een plat dak in verband met de bouw van manschappenkamers op de zolderverdieping. Net als de in 1814 voltooide Oranje Nassaukazerne te Amsterdam behoort de Willemskazerne uit 1826 qua bouwwijze tot het zogeheten lineaire type'. Het gebouw heeft een langgerekte vorm, hoewel het tussen 1795 - 1870 gebruikelijk was om kazernes van het 'vierkante type' te bouwen. Die beschikten ten behoeve van de cavalerie over een binnenplaats.

De Willemskazerne

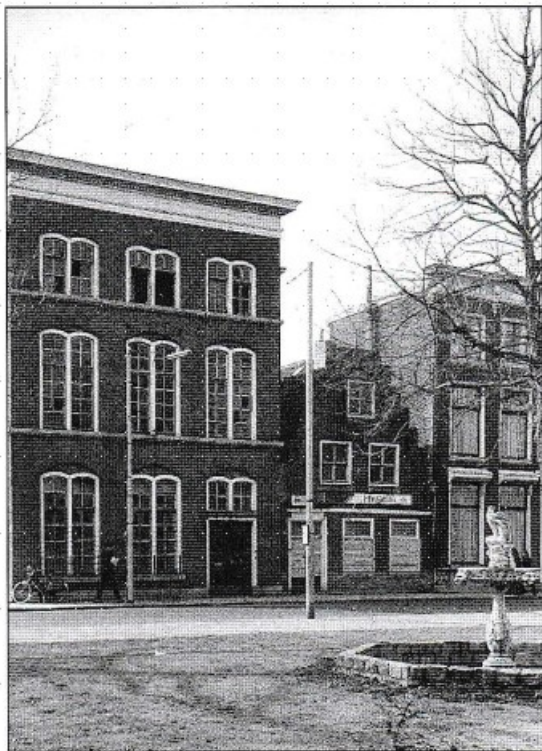
Hoewel het Groothuis in 1809 nog "de eenige goede militaire casern" van Gorinchem is, en derhalve voor 5.000 gulden wordt gekocht, blijkt dit gebouw al in 1824 aanzienlijke herstellingen en vernieuwingen te eisen. "Deze overwegingen werden ten laatste de oorzaak van de bouw van de Willemskazerne in 1826", staat in een van de brieven van B&W. Het Groothuis blijft niettemin tot halverwege 1862 in gebruik*. Een minstens zo belangrijke reden voor de gemeente om 92.000 gulden te besteden aan een nieuwe kazerne is dat het, tien jaar na de Franse aftocht, een groot garnizoen in economisch opzicht op prijs stelt, getuige ook de omvang van de Willemskazerne.

Toch is het juist deze kazerne die geregeld overbelast blijkt. In 1830, als er zo'n 1.100 manschappen verblijven, meldt een officier dat "men genoodzaakt geweest is kribben te plaatsen voor de vensters en bij de deuren". Om dergelijke situaties te voorkomen worden in een later stadium gaanderijen gemaakt in de manschappenkamers. Hierdoor verdubbelt het aantal slaapplekken. Als tegen de 20ste eeuw deze oplossing niet meer acceptabel wordt geacht, neemt het aantal soldaten dat in de Willemskazerne wordt ondergebracht drastisch af.

* Het Groothuis werd vervolgens afgebroken, maar in 1867 verrijst op dezelfde plaats een Wees- en Armhuis dat in 1992 door de Stichting Stadsherstel Gorinchem is verbouwd tot een appartementencomplex, waarna de naam Groothuis in ere werd hersteld.

De Smakheulkazerne

In 1874 dreigt de zolder van de Willemskazerne te bezwijken onder het gewicht van militaire kleding. De garnizoenscommandant verzoekt het stadsbestuur om een lokaal dat tijdelijk dienst kan doen als kledingmagazijn, zodat het overgewicht, maar liefst 24.000 kilo, elders kan worden geborgen. Er zijn dan al plannen in bewerking om een nieuw magazijn te bouwen. In 1875 - 1876 wordt inderdaad langs de Westwagenstraat, zo dicht mogelijk achter de Willemskazerne, een kledingmagazijn gebouwd voor het 5e Bataljon van het 6e Regiment Infanterie, dat vanaf 1868 in de Willemskazerne verblijft. Een brug over de tussenliggende gracht verbindt de beide gebouwen.

De Smakheulkazerne met de hoofdingang aan de Westwagenstraat (foto uit 1972).

Dat het nieuwe gebouw als 'Smakheulkazerne' de geschiedenis is ingegaan, heeft te maken met het vertrek van het 5e Bataljon Infanterie in 1878 en de komst van een drietal compagnieën vestingartillerie in 1879. Er ontstaat dan een tekort aan logiesruimte met als gevolg dat het ('ontmantelde') kledingmagazijn wordt omgebouwd tot kazerne.

De Citadelkazerne

De kazerne die in 1900-1901 op het kazerneplein wordt gebouwd, heeft haar naam te danken aan een monument dat op 23 september 1899 namens de koningin wordt geschonken aan het in Gorinchem, sinds 1881 gelegerde 3e Regiment Vestingartillerie. Het monument verbeeldt de verdediging van de Citadel van Antwerpen in 1832 en krijgt na de onthulling een plaats op de eerste verdieping van de Hoofdwacht, waar de bibliotheek van het regiment is gevestigd. Om het beeld ook "onder het oog van den soldaat te brengen", wordt begin 1900 besloten om een

reproduktie ervan boven de hoofdingang van de nieuwe kazerne te hangen.

De Citadelkazerne wordt een vestingartilleriekazerne met acht manschappenkamers die elk 22 personen kunnen herbergen. Na de voltooiing is de stad vier kazernes rijk en kan Gorinchem in totaal ruim 650 manschappen legeren. Een en ander betekent dat de Willemskazerne, in vergelijking met de 19de eeuw, aanmerkelijk is ontlast. Een bijkomend voordeel, in verband met de gewenste discipline, is dat verschillende compagnieën niet langer in eenzelfde verblijf gehuisvest hoeven te worden.

De Citadelkazerne wijkt qua vorm af van de kazernes die rond de eeuwwisseling elders in het land worden gebouwd. Het type kazerne met een langgerekt, twee lagen hoog hoofdgebouw met achtervleugels van één bouwlaag overheerst in deze tijd. Qua stijl is de Citadelkazerne niet uitzonderlijk: hoewel meerdere bouwstijlen na 1890 opgeld doen en een aantal kazernes, zoals de in 1892 voltooide Johan Willem Frisokazerne te Assen, rijkelijk wordt voorzien van renaissance ornamentiek, vormt soberheid de regel (foto omstreeks 1910).

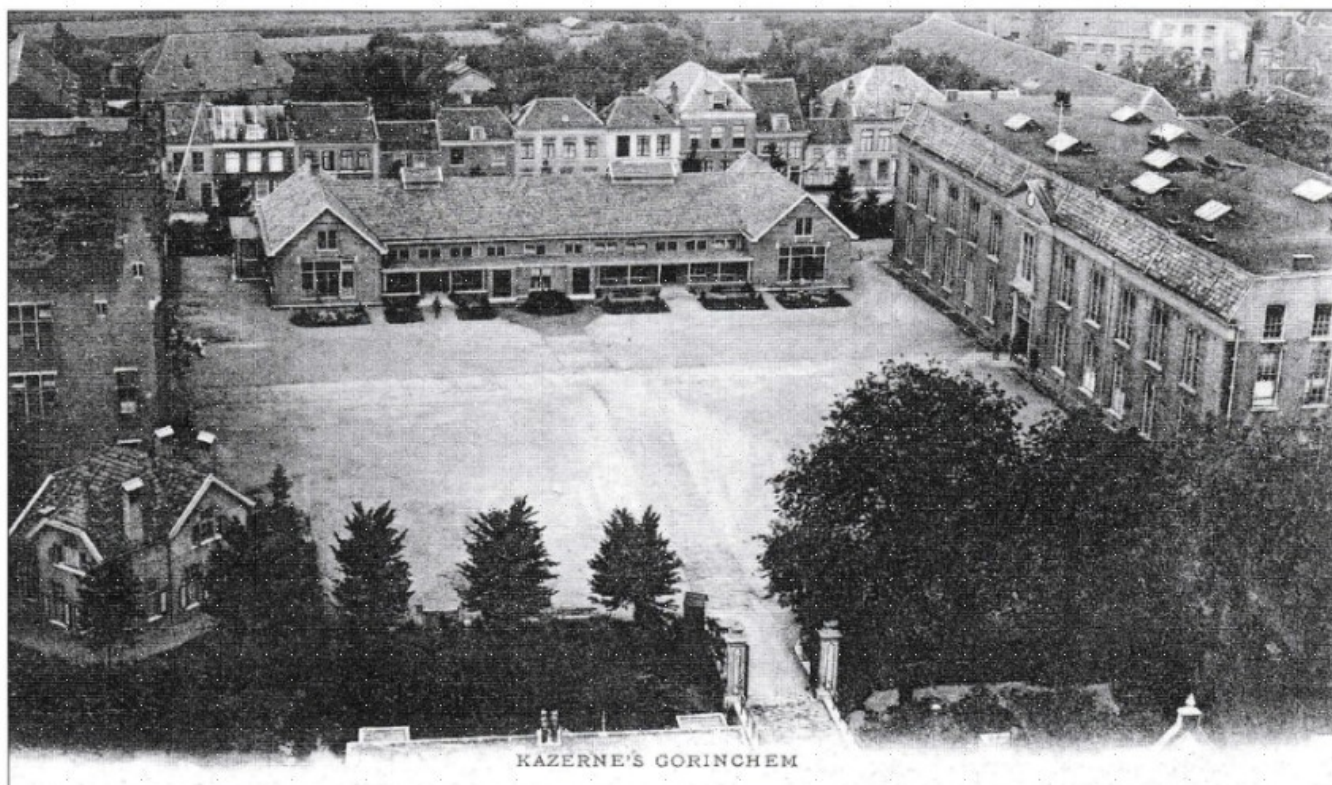
Het streven naar orde en tucht komt overigens ook in architectonisch opzicht tot uitdrukking. De gevels zijn, zoals ingenieur C.J. Snijders bij het bestek opmerkt, "in overeenstemming met het

streng karakter van het gebouw". Ze zijn "zeer eenvoudig en vlak gehouden, met sobere aanwending van natuurlijke steen". Onmiddellijk voegt hij daar aan toe dat het gevaar van stijfheid en eentonigheid is vermeden door gevarieerde raampartijen in de voor- en zijgevels. De achtergevel wordt met het oog op de kosten, in totaal 66.700 gulden, uiterst eenvoudig gehouden.

Een laatste overweging bij de bouw van de Citadelpkazerne is dat men het plein, dat nodig is voor het exerceren, zo min mogelijk wil inperken. De kazerne wordt daarom gedeeltelijk op de gracht langs de Torenstraat geplaatst. Recht tegenover de Willemskazerne. Het gevolg daarvan is dat de poort, die oorspronkelijk vanuit de Torenstraat toegang tot het plein verschaft, verhuist naar de Struisvogelstraat. Volgens Van Goch is de nog altijd op deze plaats bewaarde poort "een fraai werkstuk der vaderen".

De bijgebouwen

Op 16 april 1917 krijgt ingenieur E.W. Panhuys vergunning van B&W om een adjudantswoning te bouwen aan de Torenstraat. Dat deze woning op het kazerneplein komt te staan, houdt verband met de functie van de adjudant: als onderofficier is het zijn taak erop toe te zien dat de manschappen in de kazernes de bevelen uitvoeren.

De kazernes rondom het Kazerneplein met op de achtergrond de kantine en links onderaan de adjudantswoning (foto omstreeks 1920).

In 1917 krijgt de genie bovendien toestemming om tussen de Willemskazerne en de Citadelpkazerne, aan de zijde van de Pompstraat, een kantine te bouwen. De kantine komt uit twee delen te bestaan: de ene helft is bestemd voor onderofficieren, de andere voor militairen zonder rang. Naast keukens en eetzaal worden er, op beide helften, recreatiezaal ingericht, zoals biljartzaal, leeszaal en (alleen op de helft van de 'minderen') een toneelzaal.

De gescheiden vertrekken voor onderofficieren en soldaten.

HET LEVEN IN DE KAZERNE

'Het is de wil van den Souverein dat de grootste orde en volmaakste eendragt tusschen de militairen en de inwoners zal heerschen Artikel 95 van het Reglement van kazernerij uit 1814.

Rond 1880 staat het kazerneleven slecht aangeschreven. Een groot deel van de bevolking ziet het leger als een kweekschool van zedenbederf en beschouwt de kazerne als een gevangenis. De Winkler Prins meldt in 1877 dat de inrichting van de kazernes in ons land veel te wensen

Links de Smakheulkazeme met enkele militairen die vanuit de ramen het toneel in de Westwagenstraat gadeslaan.

overlaat, en dat vooral omdat officieren elders beter onderdak vinden. Die hebben recht op "fatsoenlijke logementen" of kunnen, als zij getrouwd zijn, aanspraak maken op een vrije woning. Zo ook in Gorinchem. Vanaf 1903 kunnen er bijvoorbeeld zo'n 30 'garnizoensgezinnen' rond het Wilhelminaplein wonen.

Pas met de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1889 verandert er veel ten goede. Plaatsvervanging, ofwel: het vervullen van de dienstplicht van de ander tegen betaling, is dan niet meer mogelijk, zodat ook meer welgestelde burgers in de kazernes terecht komen. In 1840 is de toestand evenwel nog alarmerend en wordt het Ministerie van Oorlog overspoeld met klachten. Wellicht is de volgende uitspraak van de Gorinchemse bouwmeester J. Sancenet, die verantwoordelijk is voor het onderhoud van de gebouwen, exemplarisch.

In 1834 rapporteert hij aan het stadsbestuur dat het verven van De Tol van binnen alleen maar nut heeft als "sieraat", waarna hij opmerkt: "en dat hebben wij (lees: achten wij) voor gene magazijn dienstig en voor kazern als 't bij afwisseling daarvoor dient nog minder". Toch bestaan er vanaf 1814 wel degelijk reglementen voor het onderhoud van de kazernes en magazijnen.

De kazernemeester

Laurens van 't Sant wordt in 1814 voor 300 gulden per jaar aangesteld als kazernemeester. Het *Reglement van kazernering* bepaalt dat hij bij het vertrek van troepen aantekening moet maken van de staat waarin de kazernes verkeren. Verder moet hij de bewoonde kazernes minstens tweemaal per week visiteren teneinde te onderzoeken of er geen "moedwillige degradatie" plaatsvindt. Zo moet hij erop toezien dat de soldaten niet op de bedden gaan liggen met schoenen of laarzen aan, dat zij hun wapenrusting niet op de bedden schoonmaken, of het stro uit de strozakken gebruiken om ketels mee schoon te maken of vuur aan te steken. In de praktijk blijkt Laurens van 't Sant zich nauwelijks te kwijten van zijn taak. Door "lighamelijke zwakheid en andere bijkomende omstandigheden" blijft er van de inboedel van de kazernes steeds minder over. In 1817 wordt hij daarom vervangen door Leenderd de Beer.

Aantekeningen van kazernemeester Laurens van 't Sant. Onder de "Plaatsen waar de goederen zich bevinden" staan ook de door de gemeente gehuurde gebouwen:

- een kazerne in de Dalemstraat, eigendom van N. Krap;
- een kazerne in de Warmoesstraat, eigendom van B. Moerkerk;
- een kazerne op de Havendijk, eigendom van A. van Esseveld;
- een kazerne in de Oude Lombardstraat, eigendom van R. Rom.

Met de kazerne op de Kortendijk wordt het stadsgebouw De Franse School bedoeld.

Staat der Goederen behorende tot het Casernement van Gorinchem
op den 1sten September 1814

Plaatsen	Nieuwe Casernementen										Oude Casernementen																		
	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven	Wolven									
in de Dalemstraat	8	15	15	15	46		11	8	8	8		25	6	5	20	5	4		1	1		2	2		1	1			
in de Warmoesstraat	32	175	172	176	266	183	56					20	41	20	55	12	81	27	40		2	3		1	5		3	16	
in de Havendijk		46	66		100	50	56	4	4						55	3	65	10	18		2	1		2	4		1	3	6
in de Oude Lombardstraat		19	19	56	34	17	36								3	28	5	4		1	1		1	2		1			
in de Kortendijk		26	26	56	92	36	52								4	25	6	11		1	1		1	2		1			
in de Dalemstraat				9	9	55						28																	
in de Warmoesstraat	1	2	2		4	4	1																						
in de Kortendijk							24								3	3	14	1											
Totaal	115	11	11	10	63	322	6	150	250	50	575	282																	

Grootmeester van de Casernementen
L. van 't Sant

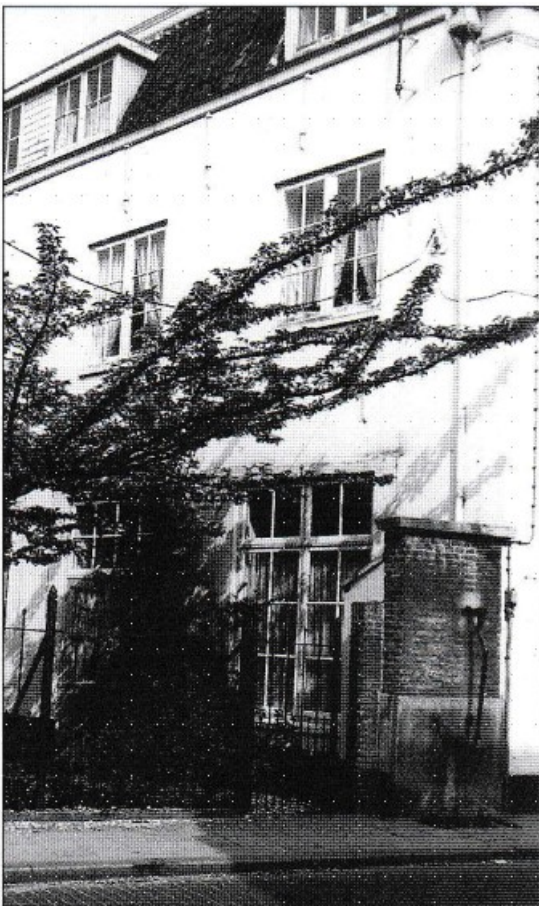
Het onderhoud van de gebouwen

Na 1827 komt de kazernemeester er niet meer aan te pas. Het college van B&W besluit op 30 november 1827 zijn functie over te dragen aan de gemeentearchitect. Een van de voornaamste problemen waarmee hij te maken krijgt, is de slechte kwaliteit van het pompwater. In 1830 blijkt bijvoorbeeld het water van de Willemskazerne "bezet" door "vreemde voor de gezondheid

nadeelige zelfstandigheden". Hoewel de gemeentearchitect aanvankelijk adviseert om dagelijks 20 à 30 emmers te pompen, waarvoor enkele manschappen worden aangewezen die licht zijn gestraft, verzoekt de onderbevelhebber van de vesting de gemeente uiteindelijk om buizen te leggen naar de pomp in de Pompstraat. De gemeente wijst dit verzoek af en wil slechts een plank over de gracht van de Pompstraat leggen om de weg naar de pomp aldaar te verkorten.

Wel wordt in 1854 een pijp gelegd van de pomp naast de militaire bakkerij naar de pomp in dat gebouw, omdat het water "wegens de bedorvene en stinkende lucht" onbruikbaar is voor de bereiding van het brood. Pas rond 1890 worden de (militaire) gebouwen voorzien van water-leiding. Er komt dan pas echt een einde aan de problemen met de watervoorziening.

De functie van de gemeentearchitect is dan inmiddels veranderd. Op 23 mei 1862 komt er namelijk een overeenkomst tussen de gemeente en het Rijk tot stand, waarin wordt bepaald dat de gemeente haar militaire gebouwen kosteloos aan het Ministerie van Oorlog in gebruik geeft op voorwaarde dat het

De voormalige militaire bakkerij aan de Molenstraat met de pomp die bewaard is gebleven (foto uit 1975).

onderhoud ervan voor rekening van het Rijk komt. De gebouwen komen vervolgens onder het beheer van de genie en de gemeentearchitect is daarna degene die jaarlijks de toestand van de gemeentegebouwen inspecteert.

De trots der natie

Gedurende de eerste jaren van de 20ste eeuw zijn de jaarlijkse inspecties van de militaire gebouwen niet afdoende. De politie moet er aan te pas komen als van onverwachte kant sprake blijkt van "moedwillige degradatie". Ingenieur C.J. Snijders beklagt zich in 1901 bij de gemeente over de jeugd die in haar "brooddronkenheid" herhaaldelijk de ruiten van de nieuwe Citadelpkazerne ingooit. "De baldadigen", zo schrijft hij, "ontzien zich zelfs niet om de versche stopverf uit te snijden, teneinde de vernieling te vergemakkelijken".

De commandant van het 3e Regiment Vestingartillerie, T.G.U. Schoch, slaat één jaar eerder eveneens alarm als er enkele gewonden vallen onder zijn manschappen. Tijdens de marsen door de stad en gedurende het middagappel op het Kazerneplein worden ze bekogeld met "zeer groote stukken van klinkers".

Een detachement vestingartillerie in werktenue bij de Korenbrug (foto omstreeks 1910).

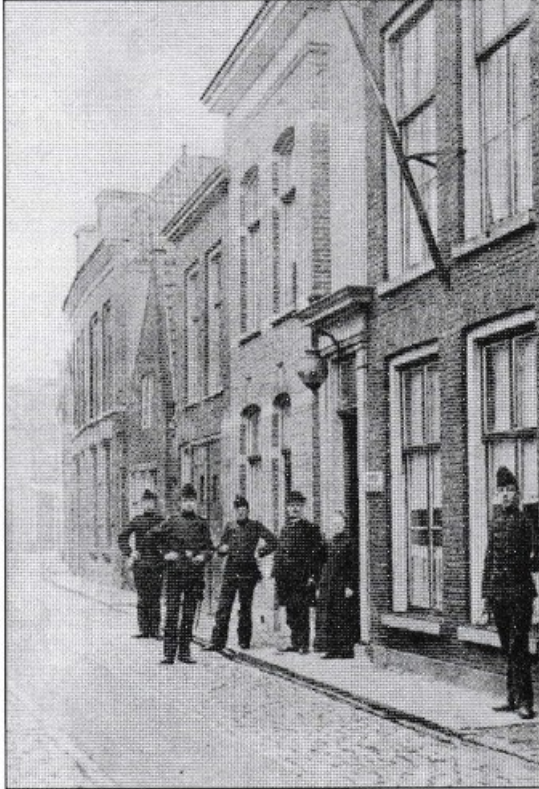
Hij schrijft: "Waar de straatjeugd zich niet ontziet de gewapende macht, die te allen tijde en in alle landen de trots der natie heeft uitgemaakt, aldus te bejegenen, valt van haar voor de toekomst niet veel te hopen". Niettemin zijn dergelijke voorvallen eerder uitzondering dan regel. Wel is bekend dat ook de matrozen, die in de jaren 1921 - 1926 hun opleiding te Gorinchem volgden, te maken hebben gehad met (verbaal) geweld tijdens hun snelloop oefeningen door de stad.

De tehuizen voor militairen

Het omgekeerde: burgers die hinder ondervinden van luidruchtige militairen die in beschonken toestand over straat gaan, komt eveneens voor. In 1846 verzoekt de luitenant-kolonel van het 2e Regiment Artillerie de plaatselijke commandant een palissadering rondom het Groothuis te maken, zodat de schildwacht de manschappen beter onder zijn bereik kan houden en zij niet "bij duistere nachten" over de heiningen ontsnappen om "schrik en schaden aan de ingezetenen" toe te brengen. Uit een klacht van een jaar eerder, over de geslachtsziektes die de

manschappen oplopen, blijkt dat zij hun toevlucht vooral zoeken in enkele publieke huizen, te weten: 'de Vriendschap', de 'Fontein' en de 'Bonte Koe'.

Tot 1880 zijn er geen speciaal voor militairen ingerichte tehuizen. Vanaf dat jaar kunnen de protestantse militairen terecht in 'Oranje Boven', een lokaal aan of nabij de Torenstraat. Drie jaar later koopt de protestantse vereniging 'Tehuis voor militairen' een pand aan de Krabsteeg dat tot 1967 in gebruik blijft.

Het militair tehuis aan de Krabsteeg (thans nr. 21), dat in tegenstelling tot het tehuis in de Gasthuisstraat bewaard is gebleven en tegenwoordig in gebruik is bij harmonie 'De Bazuin'.

Katholieke militairen kunnen zich op hun beurt ontspannen in een zaal aan de Oude Lombardstraat (van 1892 - 1940), in de militaire bakkerij aan de Molenstraat (van 1947 - 1950) en (waarschijnlijk van 1950 - 1967) in een tehuis aan de Gasthuisstraat.

Hoewel de tehuizen in de loop der jaren talloze militairen opvangen, blijken ze niet altijd in de behoefte te voorzien. De commandant van de marine meldt in 1925 dat er onder zijn matrozen, die in de Vluchthaven op de weinig huiselijke schepen 'Nautilus' en 'Schorpioen' verblijven, nog teveel zijn die 's avonds, ofwel op straat slenteren, ofwel vertier zoeken in de biljartzaal van de kantine op het Kazerneplein. Dat de matrozen daarbij in contact komen met de militairen van de landmacht acht hij niet erg bevorderlijk voor hun moreel. Onder de militairen van de landmacht zouder er nogal wat zijn die reeds op de dag van aankomst naar het einde van de dienstplicht verlangen.

De verhouding tussen de militairen en burgers lijkt overigens in de jaren twintig te verbeteren. Zo bezoeken veel burgers de in de Doelen georganiseerde avonden voor de matrozen, die na hun opleiding hun geoefendheid demonstreren. Parades en militaire wedstrijden die op koninginnedag worden gehouden, trekken evenzeer veel belangstelling. En ten slotte kan de intocht van nieuwe troepen reden zijn voor feestelijkheden, waarbij de inwoners de vlaggen uithangen, het publiek toegang krijgt tot het Kazerneplein en de stadsbeiaardier vaderlandse liederen ten gehore brengt.

HET SLOT VAN EEN TRADITIE

"De stad Gorcum heeft een eeuwenoude militaire functie vervuld en het zal moeilijk zijn haar zonder militair accent in te denken". L.R.J. van Rappard, tijdens het afscheid van het garnizoen op 9 november 1967.

Aan het einde van de 19de eeuw ontstaan de eerste twijfels over het belang van vestingen. De technische ontwikkelingen bij het geschut en de munitie betekenen dat dikke vestingmuren met slechts enkele treffers kunnen worden doorboord. Bovendien wordt er, door veranderingen op het gebied van de krijgstactiek, steeds meer waarde gehecht aan een mobiel leger, dat ook de landsgrenzen kan verdedigen. De Militiewet van 1901 zorgt er daarom voor dat niet langer een onevenredig aantal militairen in de vestingen belandt. In de Tweede Wereldoorlog blijkt vervolg-

ens hoezeer de Hollandse Waterlinie haar betekenis heeft verloren. Veel vestingwerken worden daarna in wettelijke zin opgeheven. Voor Gorinchem geldt dat de vestingwerken al in 1926 tot het oostelijke deel van de stad zijn beperkt; de resterende werken worden in 1959 opgeheven. Ook als garnizoensplaats is Gorinchem dan inmiddels van minder belang.

De dubbele affuitloods van het Arsenaal werd op 4 november 1944 tijdens een luchtaanval verwoest. In 1950 kwam er een garage ten behoeve van de genie voor in de plaats (foto uit 1945).

In 1947 wordt de stad ingedeeld bij de kleinere garnizoensplaatsen; in 1948 dreigt het zelfs als legeringsruimte reserve te worden. Mede dankzij het verzet van het stedelijk bestuur, met name dat van burgemeester Van Rappard, duurt het nog tot eind 1967 alvorens Gorinchem definitief zijn militaire functie verliest. Nog in 1958 schrijft hij: "Ik stel mij op het standpunt dat een stad met een zo eeuwenoude garnizoenstraditie als Gorcum bepaald niet zonder meer als zodanig van de kaart kan worden geveegd".

De strijd om het behoud van garnizoen

De eerste tekenen die wijzen op de teruglopende betekenis van Gorinchem als garnizoensplaats worden zichtbaar in 1912. Op 1 juli van dat jaar wordt het hospitaal, dat tot dan toe in het Pesthuis is gevestigd, opgeheven. Besloten wordt om ernstig zieke soldaten voortaan te verplegen in het Zieken- Gasthuis, in de Haarstraat; het Pesthuis wordt ter beschikking gesteld aan de militaire geneeskundige dienst. Het gevolg is dat de gemeente zich voor het eerst sinds de Franse tijd beklagt over de militaire functie van de stad. Als, zo is de gedachte, Gorinchem niet langer kan rekenen op een uitgebreid garnizoen, dan wenst men ook meer ruimte voor de ontwikkeling van handel en industrie. De zogenaamde 'gordel der verboden kringen', het gebied van de vesting dat niet (permanent) bebouwd mag worden, vormt in de 20ste eeuw namelijk in toenemende mate een belemmering voor de economische groei. Gedurende de Eerste Wereldoorlog heeft Gorinchem echter geen gebrek aan garnizoen. Net als in de jaren dertig van de voorgaande eeuw kampt de legerleiding zelfs met overbelaste kazernes.

In de jaren dertig van deze eeuw wordt pas goed duidelijk dat Gorinchem in militair opzicht op zijn retour is. In 1927 verliest het zowel de marineopleiding als een regiment vestingartillerie. De Tolkazerne, die in verband met de bouw van de Citadelpkazerne in onbruik raakt als artilleriekazerne, maar vervolgens nog dient als magazijn, waarbij het de militaire bureaus van de artillerie en de marine herbergt, wordt afgeschreven door de militaire autoriteiten. Als op 1 april

1933 - midden in de crisisjaren - ook het 1e Regiment Onbereden Artillerie de stad verlaat, wordt de toekomst van Gorinchem als garnizoensplaats uiterst onzeker. Met name de afwezigheid van aanzienlijke oefenterreinen maakt dat het voor veel militaire eenheden niet meer de meest geschikte plaats is.

Hoezeer Gorinchem in economische zin getroffen wordt door de opheffing van het Regiment Onbereden Artillerie blijkt wel uit het feit dat niet alleen het stadsbestuur, maar ook de Algemeene Koopmans- en Winkeliersvereeniging het Ministerie van Defensie dringend verzoekt om uitbreiding van garnizoen.

De gevangenis in de Keizerstraat. Geschiedschrijver H.A. van Goch noemt dit gebouw uit 1848 "zeer eenvoudig" en "somber en afstootend", iets wat zijns inziens in overeenstemming is met de bestemming ervan.

Niettemin moet Gorinchem het tot eind jaren dertig stellen met slechts één compagnie torpedisten. Pas met de komst van een bataljon geneeskundige troepen en de vestiging van een gasschool in 1938 leeft de stad als garnizoensplaats weer op. En wel zodanig dat de militaire bakkerij, die in 1936 vanwege de geringe bezetting is gesloten, weer in gebruik wordt genomen, zij het als werkplaats. Daarnaast krijgt de Rijkswerkinrichting voor vrouwen, de gevangenis in de Keizerstraat, een militaire bestemming. De gasschool richt er een laboratorium in voor het nemen van proeven met strijdgassen. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog heeft Gorinchem echter nauwelijks de tijd om de vruchten te plukken van zijn hernieuwde militaire functie. In 1940 blaast het garnizoen, dat dan ongeveer 700 man sterk is, de aftocht. De militaire gebouwen worden in de loop van de oorlog door de Duitse weermacht gevorderd en in gebruik genomen.

Na de Tweede Wereldoorlog wordt Gorinchem nog maar karig bedeed met garnizoenen. Voor zover er nog troepen in de stad worden gelegerd, geldt dat

deze zeer verscheiden militaire taken verrichten. Hierdoor hebben nog maar weinig gebouwen een vaste bestemming. Zo wordt de militaire bakkerij na de oorlog gebruikt als verenigingsgebouw door de rooms-katholieke militairen. De Hoofdwacht, die van 1940 tot 1949 fungeert als distributiekantoor, wordt eind 1949 een garnizoensbureau. Het Pesthuis biedt nog onderdak aan een regiment luchtdoel-artillerie en de gevangenis in de Keizerstraat herbergt achtereenvolgens het geniebureau, de militaire geneeskundige dienst en een munitieafdeling.

Het gevolg van deze ontwikkeling is dat de militaire gebouwen, mede door veroudering en verspreide ligging, steeds meer hun oorspronkelijke functie verliezen en steeds minder aan de militaire eisen voldoen. Toch is het in 1965 de gemeente zelf die het Ministerie van Defensie verzoekt om opheffing van Gorinchem als garnizoensplaats. Vooral in verband met de woningnood die in de jaren vijftig en zestig heerst, schrijft burgemeester Van Rappard op 22 november 1966, geheel tegen zijn gewoonte in: "Al met al zal ik blij zijn wanneer nu definitief aan de garnizoensfunctie van Gorinchem een einde komt".

Het strijken van de vlag

Op 9 november 1967 gaan de wensen van de gemeente in vervulling. In aanwezigheid van een aantal commandanten en officieren wordt op het Kazerneplein afscheid genomen van het garnizoen, dat op dat moment bestaat uit een tweetal radiocompagnieën, een peloton Nationale Reserve en een commandopost van de Bescherming Burgerbevolking. De burgemeester houdt voor de gelegenheid een toespraak, waarin hij nog eens wijst op de sleutelpositie die Gorinchem tot 1940 heeft ingenomen als vesting.

Generaal-majoor T. de Ruig (links) biedt burgemeester Van Rappard een bronzen soldaat aan in verband met het afscheid van het garnizoen op 9 november 1967. Het beeld kreeg een ereplaats in de voormalige burgemeesterskamer, maar sneuvelde in 1994 tijdens de verhuizing naar het nieuwe stadhuis. Momenteel staat de soldaat met een gebroken geweer in het depot van het Gorcums Museum.

Met het strijken van de vlag op het Kazerneplein op 30 november houdt Gorinchem evenwel pas echt op garnizoensplaats te zijn. De vlag wordt die dag door luitenant-kolonel C. Salomons, de kazernecommandant, overhandigd aan de enige belangstellende burger: de archiefambtenaar A. Telders. De plechtigheid is slechts kort van duur. In het *Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken* staat de volgende dag: "De torenklok speelde het sinterklaaswijsje om 12 uur, de wacht streek de vlag. Dat was alles".

De open-gaten-politiek

"De open-gaten-politiek", zoals H.F. van Peer, de hoofdredacteur van het *Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken*, in 1974 de sloop van de (militaire) gebouwen door de gemeente noemt, begint in 1969. Op 28 augustus 1970, de datum waarop aannemer D.W. Kauwenberg de sloop van het kazernecomplex voltooit, staat aan de Torenstraat alleen nog de adjudants-

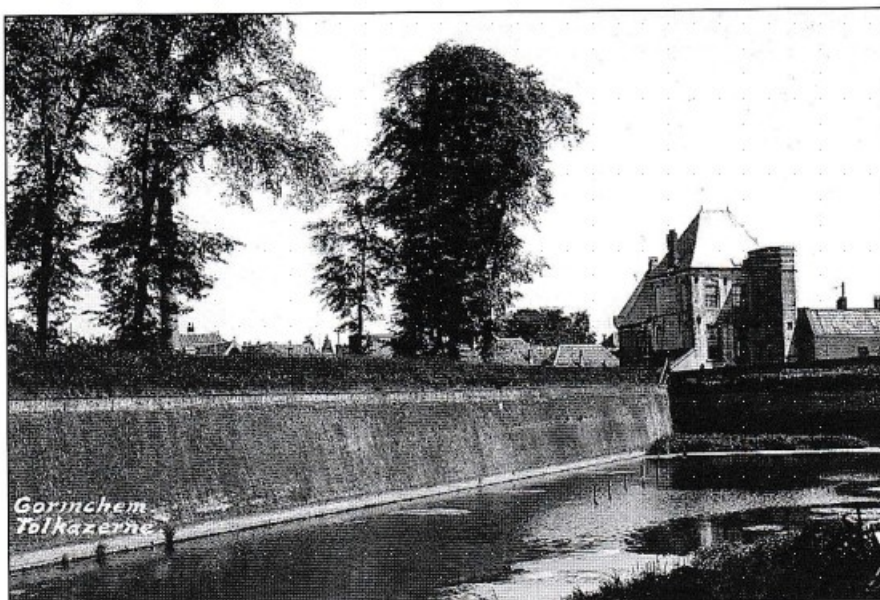
woning overeind. Het lege Kazerneplein wordt kort daarop, wegens een grote behoefte aan parkeergelegenheid, opengesteld voor auto's. Tijdelijk, zo is de bedoeling, want burgemeester Van Rappard geeft te kennen dat in de toekomst een nieuw raadhuis op het Kazerneplein niet zal misstaan. In 1973 gaat vervolgens ook de Smakheulkazerne tegen de vlakte; in 1978 de gevangenis, en in 1981 het Pesthuis. Dit laatste gebouw ondanks protesten van enkele burgers die menen dat het Pesthuis door zijn degelijke militaire karakter en rijke historie een plaats op de monumentenlijst verdient. Het enige wat van de gebouwen rest na deze periode van afbraak is een gietijzeren lichtrooster van de Willemskazerne. Dit rooster, met de W van Willem, is nog altijd te bezichtigen in het Gorcums Museum.

Het Pesthuis in de Katerstraat, kort voor de afbraak in 1981.

De monumentenlijst

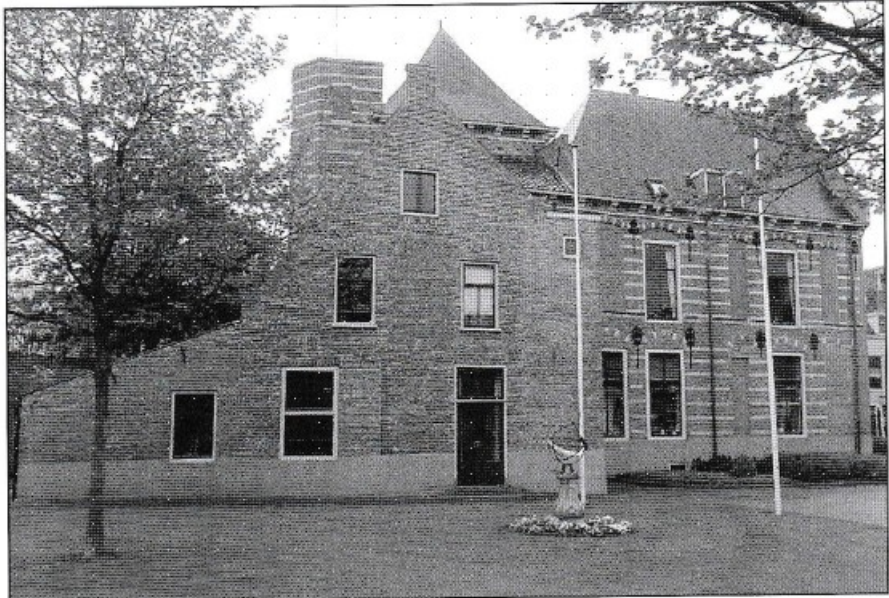
Met uitzondering van de adjudantswoning, die wordt afgebroken, hebben de overige militaire gebouwen wel een plaats op de monumentenlijst gekregen. In het algemeen geldt dat voor Gorinchem na de periode van afbraak een periode van restauratie en renovatie volgt.

*Het Tolhuis of Tolkazerne,
Molenstraat 109
(Foto uit 1934).*

De oostgevel van het Tolhuis na de restauratie (foto uit 1996).

Het Tolhuis (1598), dat in 1930 dienst gaat doen als bibliotheek en verder nog fungeert als belastingkantoor en arbeidsbureau, raakt na zijn militaire bestemming in verval. In 1977 koopt de Vereniging Hendrick de Keyser het gebouw. Architect W. Kramer ontwerpt vervolgens een restauratieplan. Tijdens de restauratie, die van augustus 1985 tot december 1986 duurt, treft men enkele sporen uit het militaire verleden aan. Het gaat om inscripties van soldaten in een onderdorpel van een klein opkamtje achter de oostgevel. Momenteel biedt het Tolhuis, zoals het gebouw de laatste jaren heet, huisvesting aan het Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden. De affuitloodsen dienen nu als tekenzalen; ze zijn eigendom van het Hoogheemraadschap.

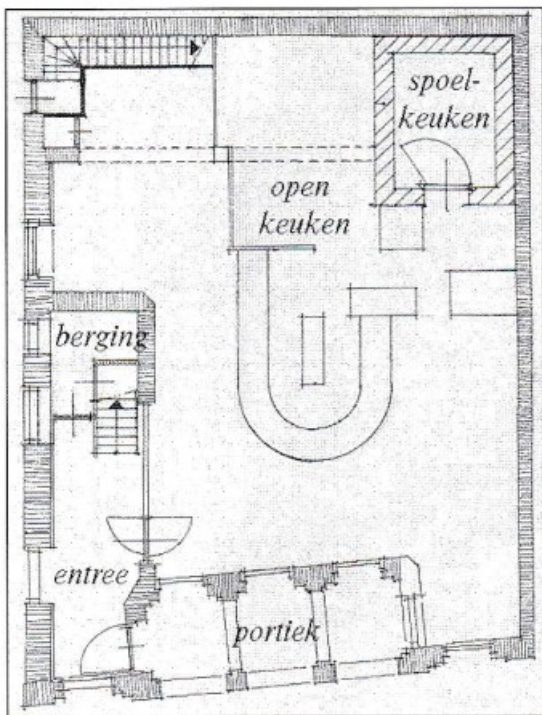
Het Arsenaal (1755) behoudt na 1967 nog geruime tijd een militaire functie. De geniegarage uit 1950 (zie bovenstaande foto links) wordt in 1994 afgebroken in verband met de bouw van het appartementencomplex "Kop van het Arsenaal". Wethouder P. Romijn slaat op 16 mei 1995 de eerste paal.

De restauratie van het Arsenaal neemt rond dezelfde tijd een aanvang. In dit voormalige magazijn van het leger zijn voorts, onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, achttien appartementen en vier ateliers gebouwd.

*Het Arsenaal,
Boerenstraat 44
(Foto uit 1964).*

De gerestaureerde voorgevel van het voormalige Arsenaal (foto uit 1996).

De begane grond van de Hoofdwacht anno 1996. Vergelijk deze plattegrond met die onder de kop Het militaire hoofdgebouw, waarop de oorspronkelijke indeling zichtbaar is: op de plaats van de voormalige wachtkamers voor militairen bevindt zich nu een deel van de brasserie (tekening uit 1996).

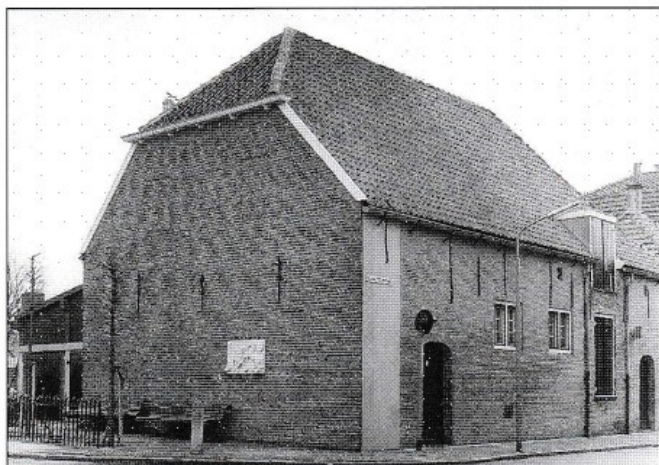

De Hoofdwacht, Grote Markt 6 (foto 12 juli 1892).

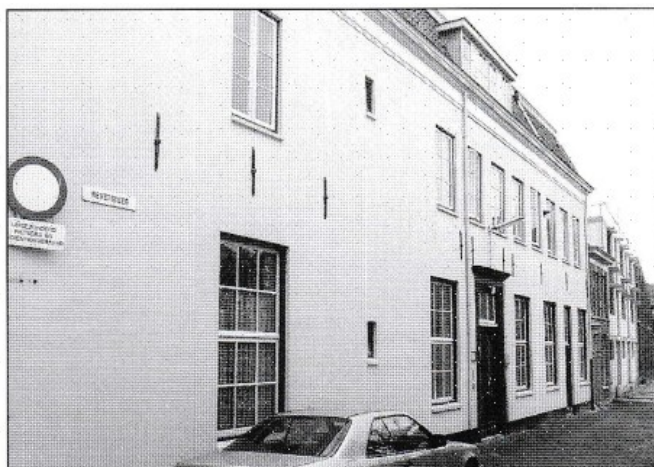
De Hoofdwacht (1792), het oudste gebouw van de Grote Markt en sinds eind 1995 eigendom van de gemeente Gorinchem, is in het voorjaar van 1996 ingericht tot brasserie. In 1982 vond de restauratie plaats. Op bovenstaande foto is de Hoofdwacht 100 jaar oud. De vlaggen hangen uit vanwege het 50-jarige bestaan van muziekvereniging Aurora op 12 juli 1892. De *Nieuwe Gorinchemsche Courant* meldt dat de "eenige dissonant" gedurende de feestelijkheden werd veroorzaakt door jonge militairen die de optocht verstoorden. Hun liederlijke gedrag wordt toegeschreven aan de grote offers die zij brachten aan Bacchus, de god van de wijn.

De *Nieuwe Gorinchemsche Courant* meldt dat de "eenige dissonant" gedurende de feestelijkheden werd veroorzaakt door jonge militairen die de optocht verstoorden. Hun liederlijke gedrag wordt toegeschreven aan de grote offers die zij brachten aan Bacchus, de god van de wijn.

De lingewacht (1752) krijgt in 1974 een grondige opknappbeurt. Omdat in dat jaar nog wordt aangenomen dat het gebouw oorspronkelijk diende als magazijn van het Hoogheemraadschap van het Land van Arkel, wordt tijdens de renovatie per abuis een gedenksteen van beeldhouwer Marcus Ravenswaaij aangebracht in de nieuw opgetrokken zijgevel. De steen symboliseert de eeuwige strijd tegen het water. De Lingewacht is tegenwoordig in gebruik als woning.

De Lingewacht, Blauwe Torenstraat 3 (foto uit 1975)

Het ANBO-gebouw, Revetsteeg 1 (foto uit 1996)

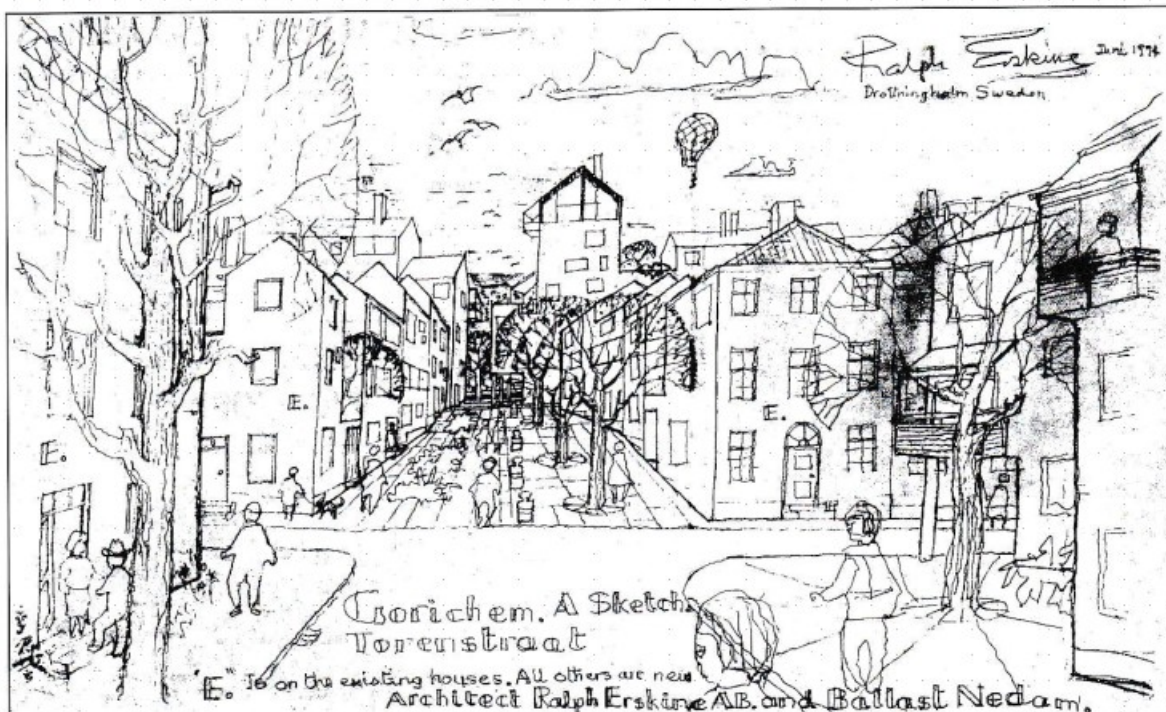
De militaire bakkerij (1837) is eindjaren veertig onderwerp van discussie. Sommige raadsleden menen dat de r.k. militaire vereniging, die er dan nog huist, moet plaats maken voor een bureau Gemeentewerken en Sociale Zaken; anderen menen dat het gebouw een huishoudschool moet worden. Een links raadslid merkt in 1947 (zonder bijval) op dat hij liever een "goede huisvrouw" ziet dan een "goede soldaat". Op 15 december 1950 verenigt het college van B&W zich met de verbouwing van de bakkerij tot gemeentelijk verzorgingstehuis voor "ouden van dagen".

Op de foto hierboven is de huidige noordgevel van de voormalige bakkerij te zien. Vergelijk deze foto met de afbeelding onder de kop "De oprichting van een militaire bakkerij". De Gorinchemse aannemer N. van Deursen neemt in 1952 de verbouwing ter hand. Heden ten dage heeft de voormalige bakkerij een tweede leven als verenigingsgebouw: het biedt onderdak aan de Algemene Bond voor Ouderen (ANBO).

*Adjutantwoning, Torenstraat 2
(foto vermoedelijk uit de jaren '50).*

De adjudantswoning (1917) moet in de nabije toekomst, ondanks verzet van de Belangenvereniging Binnenstadsbewoners Gorinchem, het veld ruimen. De woning heeft volgens de gemeente geen bijzondere architectonische waarde en past niet in de plannen die de Zweedse architect Ralph Erskine ontwierp voor het Kazerneplein. Op het Kazerneplein komen woningen, winkels en kantoren. Als alles volgens plan verloopt, kan uiteindelijk alleen de boom, die in de tuin van de adjudantswoning staat, worden gered.

Een impressie van hoe het Kazerneplein er in de toekomst mogelijk uitziet (tekening door Ralph Erskine uit 1994).

Door de afbraak van militaire gebouwen enerzijds en de nieuwe bestemmingen van de bewaard gebleven gebouwen anderzijds is het militaire verleden van Gorinchem niet overal meer even zichtbaar. Men zal derhalve, om nog één keer met burgemeester Van Rappard te spreken, de geschiedenisboeken moeten opslaan om enig zicht te krijgen op de rol die Gorinchem heeft gespeeld in de verdediging van het land.

De Zweedse architect Ralph Erskine (foto uit 1996).

OVERZICHT VAN GERAADPLEEGDE WERKEN

- Amersfoort, H., *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande. 1814 - 1829* ('s-Gravenhage 1988).
- Bevaart, W., *De Nederlandse defensie 1839 - 1874* ('s-Gravenhage 1993).
- Beuzekom, B. van, *Van watergeus tot Schorpioen. Vier eeuwen Gorcum en de marine* (Gorinchem 1979).
- Beyerman, J.J., 'Gorinchem als garnizoensplaats' in *Ons leger* jrg. 23, nr. 12, 1937, 278 - 280.
- Brand, H., en J. Brand ed., *De Hollandse Waterlinie* (Utrecht 1986).
- Busch, A.J., 'Greep naar de macht door Patriotten in Gorinchem' in *Holland* jrg. 20, nr. 1, 1988, 44 - 61.
- Busch, A.J., 'Het Tolhuis aan het eind van de Molenstraat' in *Oud-Gorcum Varia* nr. 8, 1987.
- Busch, A.J., *Monumenten in Gorinchem* (Gorinchem 1986).
- Dijk, R.F. van, 'Arsenalen' in *Oud-Gorcum Varia* jrg. 12, nr. 2/3, 1995, 112 - 117. Dolné, E.M., 'Kazernegebouwen in Nederland: versteende weerspiegelingen van veranderende samenleving' in *De onderofficier* nr. 10, 1992, 240 - 253.
- Emck, W.F., *Kroniek van Gorinchem. Geschiedkundige en andere aantekeningen in chronologische volgorde. 1230 - 1927* (Gorinchem 1929).
- Goch, H.A. van, *Van Arkel's oude veste. Geschied- en oudheidkundige aantekeningen betreffende de stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen* (Gorinchem 1898).
- Graaff, D. de, *Beleg, bombardement en overgave van Gorinchem in den winter van 1813 op 1814* (Gorinchem 1864).
- Groningen, C.L. van, *De Alblasserwaard* (Zwolle 1992).
- 300 jaar bouwen voor de landsverdediging, Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen* ('s-Gravenhage 1988).
- Janssen, J.A.M.M., *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828* ('s-Gravenhage 1989).
- Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland. 1874 - 1914* ('s-Gravenhage 1992).
- Kramer, W., 'Tolhuis te Gorinchem' in *Monumenten* jrg. 8, nr. 4, 1987, 9 - 20. Krayenhoff, L.F., *Korte historische en geographische beschrijving des aard-kloots* (Gorinchem 1757).
- Peer, H.F. van, *Bezoek aan Gorkum. Een geïllustreerd verhaal uit het jaar 1897* (Alphen aan den Rijn 1974).
- Peer, H.F. van, *Groeten uit Gorinchem. Oude foto's en ansichten* (Alphen aan den Rijn 1972).
- Rappard, L.R.J., 'Beleg en bezetting in Gorinchems geschiedenis' in *Aantreden* jrg. 11, nr. 6, 1956, 387 - 406.
- Reglement van kazernerij. Reglement op de huisvesting van de troepen van den staat* ('s-Gravenhage 1814).

Ringoir, H., *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940* ('s-Gravenhage 1980).

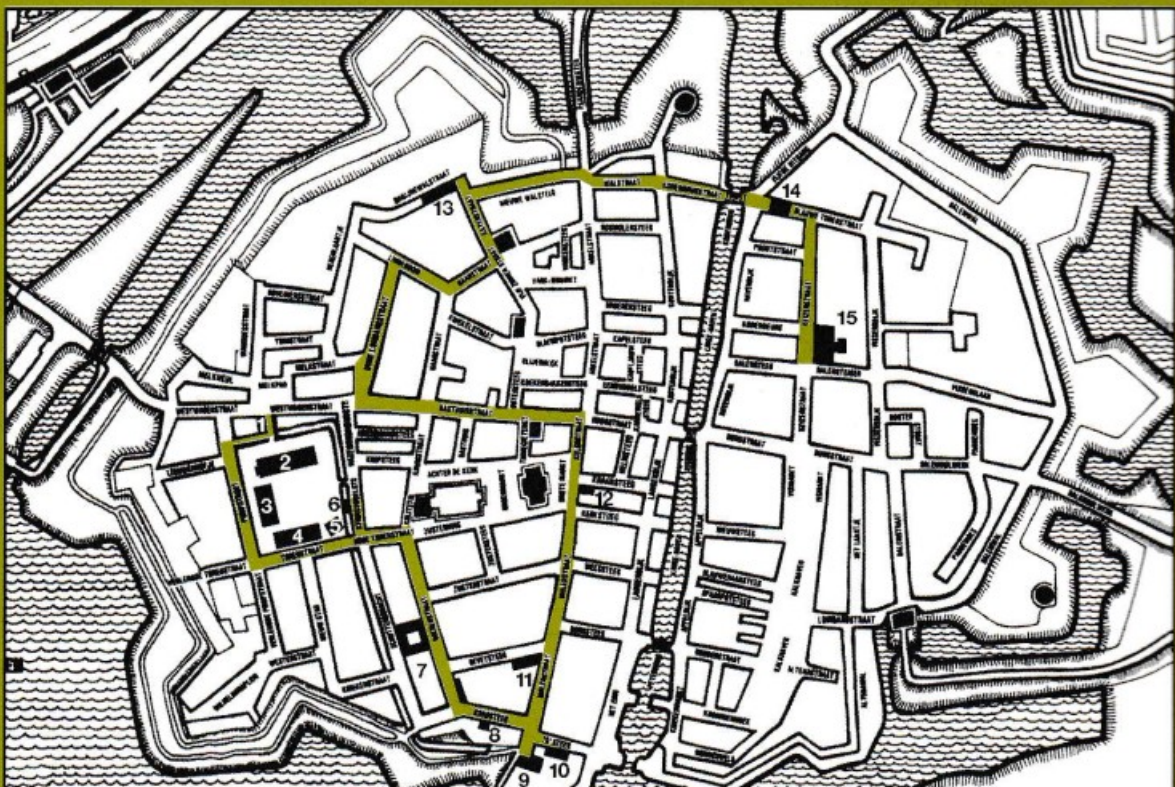
Sabron, F.H.A., *De vesting Gorinchem van november 1813 tot maart 1814* (Breda 1902).

Zomeren, C. van, *Beschrijvinge der stad Gorinchem en landen van Arkel* (Gorinchem 1755).

Een groot deel van de informatie is verder ontleend aan krantekunnen en ongepubliceerde bronnen, zoals oorlogscontracten, brieven van militaire autoriteiten aan B&W, notulen van B&W, resolutiën van de raad, en kopie- en publikatieboeken van de gemeente Gorinchem. Een geannoteerde versie van dit boekje is aanwezig in het stadsarchief.

WANDELING LANGS DE MILITAIRE GEBOUWEN

(Duur circa 1 uur)

De wandeling voert door Gorcum's binnenstad langs de locaties van de meeste in deze uitgave beschreven militaire gebouwen. Voor een deel zijn die, zij het met een gewijzigde bestemming, bewaard gebleven; deels zijn ze afgebroken, wat in onderstaande legenda met het teken # is aangegeven. In deze gevallen rust op die plaatsen slechts de herinnering aan wat daar eens stond in het zo rijke militaire verleden van Gorinchem.

1. Smakheulkazerne (#)	9. Tolhuis
2. Willemskazerne (#)	10. Affuitloodsen
3. Kantine (#)	11. Militaire bakkerij
4. Citadelkazerne (#)	12. Hoofdwacht
5. Adjudantwoning	13. Pesthuis (#)
6. Kazernepoort	14. Lingewacht
7. Arsenaal	15. Gevangenis (#)
8. Prot. militair tehuis	

De Stichting Stadsherstel Gorinchem (SSG) zet zich sinds 1976 in voor het behoud en herstel van Gorcum's historische binnenstad door:

- restauratie van vervallen panden;
- in actie te komen bij bedreiging van de binnenstad;
- het geven van adviezen bij restauratie en renovatie;
- het uitgeven van publikaties over monumenten.

